

L'itinerari dels vasos apol·linars en el trajecte de Granollers a Tarragona

Josep Estrada i Garriga

1. CONSIDERACIONS PRÈVIES

1.1. UNA COMUNICACIÓ A LA XXX ASSEMBLEA INTERCOMARCAL D'ESTUDIOSOS CELEBRADA A GIRONA L'ANY 1985

A la XXX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos celebrada a Girona l'any 1985, presentàrem una comunicació que es titulava «Unes precisions respecte de l'itinerari romà dels vasos apol·linars en el trajecte de Girona a Tarragona» i que no cal dir que ens agradaria veure publicada ben aviat.

En aquella comunicació, entre altres coses, es parlava especialment de la part de camí entre Girona i *Semproniana* (Granollers) compresa dins l'itinerari amidat de Cadis a Roma que porten gravat a la cara externa els vasos apol·linars.¹

De fet, aquella primera comunicació i la que presentem avui haurien d'haver format un sol treball, però, aquesta primera idea no l'hem poguda mantenir per culpa de limitacions d'espai. Aquí, per tant, comentarem la resta del trajecte entre *Semproniana* i Tarragona; recordarem, però, algunes de les qüestions que plantejàvem en l'anterior comunicació i ampliarem alguns dels temes que s'hi discutien.

I. A la comunicació presentada a Girona, es fixava la situació geogràfica de dues de les mansions d'aquell itinerari: *Praetorio* (Llinars del Vallès) i *Semproniana* (Granollers).

1. E. HÜBNER, *La Arqueología en España*, Barcelona, 1881, p. 13-14; J. HEURGEON, *La date des gobelets de Vicarel-lo*; A. BALLIÉ ILLANA, «La fecha de los Vasos de Vicarel-lo», *Arch. Esp. Arq.* vol. XXVI, núm. 87 (1953), p. 187-188.

Les dues omplen a bastament les tres condicions que creiem que caldria exigir per considerar un indret com a idoni per situar-hi una parada del camí oficial: a) una llargada documentada de l'etapa, b) un emplaçament adient i estratègic i c) un context arqueològic significatiu.

En el cas de *Praetorio*, es feien comparacions de diferents tipus entre Llinars del Vallès i la Roca del Vallès, l'altra plaça que ha estat proposada com a estatge d'aquella mansió, encara que sense possibilitats perquè no es trobava en el camí directe.

Pel que fa a *Semproniana*, dèiem que calia situar-la, d'acord amb les troballes, en el nucli vell de Granollers i no —com ha proposat algun autor—² a Cal Vermell, a mitja pujada del Coll de la Manya, a 1.500 m de Granollers en direcció a Sabadell. La causa principal d'aquest emplaçament tan anòmal —almenys per als granollerins—, cal atribuir-la al fet que l'autor al qual ens referim assigna 9 m.p. reals³ al trajecte *Praetorio-Semproniana*, quan hauria pogut posar-n'hi solament 8, com es desprèn dels vasos apol·linars 2 i 3 dels itineraris d'Antoní. Aleshores, *Semproniana* s'hauria escaigut ésser justament damunt les ruïnes romanes del nucli vell de Granollers, lloc que, a més, satisfà degudament els requisits que abans hem considerat com a indispensables per tal d'identificar una mansió.⁴

II. A la comunicació presentada a Girona, també incloïem uns intents d'aclariment d'un dels errors més coneguts de l'itinerari d'Antoní núm. 2.⁵ Aquest itinerari segueix les petjades del que és gravat en els vasos apol·linars, però, en trobar-se al mig del trajecte vallesà, justament l'etapa que va des de *Praetorio* a *Ad Fines* (Martorell), substitueix —sense variar distàncies— la mansió d'*Arragone* (santuari de la Salut, Sabadell) per *Barcenone*, a causa, evidentment, d'un error introduït en un moment tardà —sembla que podia ésser dins del segle VIII.

III. La comunicació de Girona, la completàvem amb dos quadres explicatius, la publicació dels quals, amb algunes modificacions, repetim també aquí per a una millor justificació dels nostres punts de vista.

2. Frederic PALLÍ AGUILERA, *La Vía Augusta en Cataluña*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985, p. 75.

La casa de "Cal Vermell" fou construïda de nova planta l'any 1906 i, per tant, no se li poden aplicar certes teories sobre les cases amb noms de colors.

3. Les inicials *mp* o *m.p.* signifiquen *milia passuum* (mil passos), que és tal com s'anomena la unitat de càlcul romana per a les distàncies. El pas, que val 5 peus de 0,296 m, o bé, 4 colzes de 0,370 m, mesura 1.480 m. La milla romana equival, doncs, a 1.480 m.

4. Josep ESTRADA i Leandre VILLARONGA, «La Lauro monetal y el hallazgo de Cánoves (Barcelona)», a: *Monografía*, XXVIII, Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació Provincial de Barcelona, 1967; José ESTRADA GARRIGA, *Vías y poblamiento romanos en el territorio del Área Metropolitana de Barcelona*, cuadernos de edición limitada y para uso interno de la Comisión de Urbanismo de Barcelona, núm. B-69, octubre 1969; A. ARRIZABALAGA, J. PARDO i J. SADURNÍ, *Els orígens de Granollers i del Vallès Oriental*, Barcelona, Caixa d'Estalvis de Catalunya i Ajuntament de Granollers, 1985, 97 p. Llegiu, en especial, la part dedicada a «La Romanització», de J. PARDO, p. 77-93; Jordi PARDO, *Les troballes romanes de Can Jaume (Granollers 1981)*, Granollers, Museu de Granollers, 1984, 20 p. i 5 pl.

5. Eduardo SAAVEDRA, *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública de Don Eduardo Saavedra el día 28 de Diciembre de 1982*, Madrid, 1914, 109 p. i un mapa.

1.2. QUADRE NÚM. 1

Quadre núm. 1 (vegeu el final d'aquest treball), comparatiu de les distàncies entre paradors, segons la documentació antiga, on consten els diferents itineraris que segueixen el camí prelitoral.

El quadre núm. 1, del qual sorgirà el que en direm *itinerari base*, és una "comparació entre paradors", i unifica les dades que proporciona la documentació antiga on consten els diferents itineraris que segueixen el Camí Prelitoral o "camí dels vasos apol·linars".

Per a la confecció d'aquest itinerari,⁶ sols hem tingut en compte els itineraris dels vasos apol·linars o de Vicarel·lo i els itineraris dits d'Antoni. N'existeixen encara d'altres,⁷ però sense valor informatiu pel que fa al nostre propòsit.

1.2.1. Notes al quadre núm. 1

Per entendre millor el significat de les dades que ens subministra el quadre, cal tenir en compte el següent:

1. La numeració dels vasos i la nomenclatura de les "mansions" són les que adopta Hübner en el *CILII* i Suplement.
2. Hem dit abans que hi ha diferents còpies de l'anomenat itinerari d'Antoni, que fan constar la distància que hi ha d'una mansió a una altra, amb xifres per a cada trajecte, que no sempre són coincidents entre les diferents còpies. Aleshores, si tenim dues mesures diferents per a un mateix trajecte, les posem totes dues, i si passen de dues, en fem constar igualment dues, triades entre les que semblen més versemblants.
3. Cal recordar que, a l'itinerari d'Antoni, el nom d'*Arragone* és substituït pel de *Barcenone* per error, criteri que sostenen gairebé la totalitat d'autors.⁸

1.3. QUADRE NÚM. 2 (VEGEU EL FINAL D'AQUEST TREBALL) ITINERARI BASE I ITINERARI REAL

El quadre núm. 2 presenta dos itineraris. L'un és l'*itinerari base*, descrit ja en el quadre núm. 1; l'altre és l'*itinerari real*, que és el mateix *itinerari base* anterior, al qual se li han

6. El quadre núm. 1, que estem comentant, comparatiu d'itineraris segons documents de l'època, és copiat del que vaig elaborar per a una ponència, no publicada, que es titulava «El camí romà de Girona a Tarragona i els seus Hostals», pronunciada a la Fundació Bosch i Cardellach, de Sabadell, el dia 11 de novembre de 1961.

Comparant aquest quadre amb el *quadre de distàncies entre mansions segons els itineraris*, que figura a la p. 75 del llibre de Palli (vegeu nota 2), es podrà observar que entre els dos quadres hi ha una coincidència total.

7. Altres textos són la *Tabula* de Peutinger, a la qual li falta, avui dia, la fulla corresponent a Hispània, i l'*Anonymi Ravennatis*, que esmenta els itineraris que penetren a la península Ibèrica per Catalunya, però, sense fer referència a les distàncies entre les mansions.

8. Gonzalo ARIAS, «Itinerarios romanos del Pirineo a Tarragona», *El Miliario Extravagante* [París], núm. 14 (gener 1968), p. 399-403.

introduït algunes rectificacions que, en conjunt, es compensen mútuament; s'esmenen, així, certes distàncies que entenem que no eren prou exactes, com explicarem més avall.

Aquest *itinerari real* que presentem és el fruit de diverses recerques sobre el tema, en les quals portem esmerçats molts dies des de fa anys; en la seva confecció, hem procurat tenir en compte les distàncies reals i no cometre errors superiors als 100 m; hem visitat ruïnes i tota classe de vestigis arqueològics, hem llegit documents i estudis diversos, hem enregistrat molta informació oral i, sobretot, hem fet a peu la major part de l'itinerari.

Segons els mesuraments que hem fet dels diferents trajectes i de la major part de les possibles variants, preses damunt de mapes adequats, el camí de Girona a Tarragona tindria —rectificant el total de 185 km que donàvem en la comunicació de Girona— 186,5 km de llargada, prenent, en la mesura que fos possible, *el camí més curt* i sense pendents, o, en tot cas, amb pendents practicables sense gaire esforç. Es tracta d'unes condicions que esdevenen indispensables, perquè es tracta d'un camí, l'objectiu primordial del qual, des de bon començament de la invasió romana, era aconseguir una ràpida penetració militar dins la nostra península.⁹

Si convenim que la milla romana que s'adopta des de bona hora en el nostre país fou la de 1.480 m actuals,¹⁰ el trajecte devia mesurar 126 m.p., que també és la xifra que resulta de sumar les distàncies parcials de parador a parador, corresponents al camí entre Girona i Tarragona, segons els vasos apol·linars núm. 1 i núm. 4, segons gairebé totes les còpies existents de l'itinerari d'Antoní; els altres vasos donen uns totals força semblants, de 128 m.p. el núm. 2 i de 125 m.p. el núm. 3. Se'n poden veure els detalls a les columnes que integren el quadre núm. 1.

1.3.1. Notes al quadre núm. 2

1. Si apliquem les distàncies que resulten del quadre núm. 1 al recorregut del camí, ens trobem amb els emplaçaments següents:

A 12 m.p. de *Gerunda*, *Aquis Voconis*, que es correspondria molt bé amb Caldes de Malavella.

A 25 m.p., *Seterras*, que cauria entre Hostalric i l'estació de Breda, en el pla de Perxa Astor, a l'indret de la Tordera conegut pel Gorg d'en Cap d'Estopes.

A 42 m.p., *Praetorio*, que vindria a parar a un quilòmetre de la sortida de Llinars en direcció a Cardedeu, prop del Torrent d'Alfou.

A 51 m.p., *Semproniana*, que s'escauria ésser a un quilòmetre i mig del nucli romà de Granollers en direcció a Sabadell, entre el Coll de la Manya i el lloc dit "El Portazgo".

A 60 m.p., *Arragone*, que caldria situar arran del camí ral de Polinyà, en un lloc prop del veïnat de Torreromeu, en començar un camí que porta al santuari de la Salut.

9. José MARTÍNEZ GÁZQUEZ, *La campaña de Catón*, Esplugues de Llobregat, Hispània, 1974, p. 74-75.

10. Gonzalo ARIAS, «Sobre la longitud de la milla en la Hispania romana», *El Miliario Extravagante* [París], núm. 14 (gener 1968), p. 391-393.

A 80 m.p., *Ad Fines*, que s'hauria de posar sota Gelida, en un revolt de l'Anoia, prop del lloc conegut com els Molins.

A 97 m.p., *Antistiana*, que caldria localitzar en els Pins d'en Sellarès, a 400 m de les ruïnes romanes de l'ermita de Santa Tecla, a la Ràpita.

A 110 m.p., *Palfuriana*, l'emplaçament del qual hauria d'anar-se a buscar en el punt on es creuen la via fèrria que va de Sant Vicenç de Calders a Reus i la carretera del Vendrell a Tarragona.

A 126 m.p., hi ha *Tarracone*.

A l'*itinerari base*, queden ben situades *Aquis Voconis*, que coincideix amb la població romana de Caldes de Malavella; *Arragone*, que s'escau ésser justament en un lloc que reuneix totes les possibilitats d'haver hostatjat aquella mansió; *Antistiana*, que en la conjectura que hem bastit correspondria a la Ràpita, en mig d'una zona de la comarca del Penedès molt densa en jaciments iberoromans i, per tant, en un lloc vàlid, encara que no tant com Vilafranca del Penedès, com a seu d'una mansió, i *Palfuriana*, que quedaria situada a menys de 200 m de la seva autèntica situació. Tots els altres emplaçaments es troben en indrets sense condicions per a una estació de posta, ja sigui perquè es tracta de terrenys en pendent o en mig d'una barrancada, ja sigui perquè no serveixen cap cruïlla de camins o perquè no hi trobem ruïnes que puguin ajudar a confirmar-ne l'atribució.

2. En terrenys plans, com els que presenta el trajecte *Aquis Voconis-Seterras*, són perfectament possibles i compatibles dos i, fins i tot, tres recorreguts diferents per cobrir la mateixa distància. Un d'ells —el que passa per Sils, que és el que fem servir nosaltres— mesurava 19,9 km; els altres dos tenen una llargada de 20,2 km i, per tant, augmentarien el trajecte en 300 m.

3. D'*Arragone* a *Ad Fines* —de Sabadell a Martorell— tots els itineraris coincideixen a adjudicar-hi 20 m.p. Però, d'entre la trentena de còpies existents d'aquest itinerari núm. 2 d'Antoni, n'hi ha una que tan sols n'hi concedeix 15, que són les que realment hi ha. Creiem que aquesta anomalia tan sols pot venir d'un simple error de còpia, molt antic, originat en confondre el numeral XV, escrit per una mà ràpida, amb el numeral XX, un tipus d'error que no deu haver estat gaire infreqüent.

4. El parador de *Palfuriana* cau en el km 304,6 de la carretera de Barcelona a Tarragona. Aquest punt era el lloc de confluència del camí antic de la costa provinent de Garraf i Sitges i que, prop de l'estació de FC de Sant Vicenç de Calders, finalitzava el seu recorregut enllaçant amb la carretera que venia de l'interior. Just a l'indret on empalmaven els dos camins hi havia l'emplaçament de l'*Hostal del Garrofer*. En el veïnatge es coneixen diversos jaciments iberoromans. L'arqueòleg vilafranquí Pere Giró i Romeu també proposa aquesta identificació.

L'aplicació de les notes anteriors a l'*itinerari base* dona lloc a algunes correccions de distàncies, que l'ajusten més adequadament a la realitat geogràfica i arqueològica del camí que intenta descriure. D'aquesta manera, hom ha confeccionat l'*itinerari real*, el qual detalla —encara que d'una forma molt resumida— els indrets per on creiem que realment passava l'itinerari i el lloc d'emplaçament de les estacions, amb les milles intermèdies i els contextos arqueològics justificatius de l'atribució.

Bàsicament, volem aconseguir que l'atribució d'un final d'etapa a un lloc determinat tingui tots els requisits necessaris.

2. DETALL DE L'ITINERARI REAL PROPOSAT

2.1. DE SEMPRONIANA (GRANOLLERS) A ARRAGONE (SERRA DE LA SALUT, SABADELL)

2.1.1. *El tram de Semproniana (Granollers) a Polinyà*

El camí surt del nucli vell de Granollers, curull de mosaics i altres restes romanes —que, abans, hem atribuït a la mansió de *Semproniana* esmentada en els vasos apol·linars— i pren la direcció de Barcelona. Però, a menys d'un quilòmetre de distància, en arribar al punt on abans s'aixecava la creu de terme de Palou, es desvia a la dreta envers Can Corts i, d'aquí, travessant el riu Congost, va cap a Cal Rei i remunta, fent ziga-zaga, el Coll de la Manyà. Un cop superada aquesta petita cota, el camí, després de deixar "El Portazgo", agafa decididament la direcció de l'actual carretera de Sabadell.

Portem ja fets tres quilòmetres des de Granollers. El camí enfila tot seguit, durant vuit quilòmetres, una recta perfecta fins a Polinyà. Abans, però, d'arribar a aquest poble, troba primer Can Mulà, amb restes romanes,¹¹ i deixant a l'esquerra el barri de Gallecs, la Granja Pla i l'Hostal del Fum, entra finalment a Polinyà.

2.1.2. *De Polinyà a Arragone (Serra de la Salut, Sabadell)*

Sortint de Polinyà, es travessen dos o tres torrents, no gaire importants, fins a arribar al Torrent d'en Fedó, que també es traspasa. A partir d'aquí, el camí es divideix en dos, un que continua seguint el camí ral de Polinyà (par. 2.1.2.1.) i un altre (par. 2.1.2.2.) que, per Can Mimó, va directament al santuari de la Salut.

2.1.2.1. *EL CAMÍ RAL DE POLINYÀ*

El camí puja dalt la Serra de la Salut, travessa el camí carener de Ripollet a Castellar del Vallès i baixa uns 400 m pel vessant del Torrent de Torre Romeu, fins al lloc on hauria de trobar-se el punt de junció amb l'enllaç de 1.600 m de llargada que portava al santuari de la Salut. D'aquell punt de junció avui no en queda ni rastre, engolit per l'enorme erosió que ha sofert la torrentera. Fets els primers 400 m d'aquell enllaç —els 100 primers metres del qual, avui dia, també han desaparegut, emportats per la mateixa erosió que s'endugué el camí ral de Polinyà— ens trobem davant l'antiquíssima capella de Sant Salvador d'Arraona, amb restes romanes. Seguint el camí uns 1.200 m més a ponent, quedem situats al bell mig de les ruïnes de la vil·la romana d'*Arragone*, on vivia el

11. Josep ESTRADA, *Can Mulà de Gallecs (Mollet del Vallès)*, Fitxa Arqueològica núm. 29, Butlletí Agrup. Recurs. de Granollers, núm. 46, gener-juliol 1961.

*dominus del fundus*¹² i que, avui dia, serveixen de fonament de les parets del santuari de la Salut.

Si realment l'antic camí ral de Polinyà —al qual ens referim— hagués correspost al camí romà que descriuen els vasos apol·linars, el parador d'*Arragone* s'hauria aixecat prop d'aquesta bifurcació o, a molt estirar, entre aquest punt i l'actual capella de Sant Nicolau d'Arraona, amb més probabilitats que no pas dins del conjunt d'edificacions que integraven la vil·la romana, avui dia enterrada sota el santuari. Aleshores, la llargada de l'etapa quedaria establerta en 15,6 km, equivalent a 10,5 m.p., que arrodonim a 10 m.p., és a dir, tanmateix, la longitud que hem anotat per a aquest trajecte a l'*itinerari real*. De la continuació d'aquest camí cap a Sabadell i més enllà, en parlarem en la pròxima descripció del trajecte d'*Arragone* a *Ad Fines*.

Un cop arribats a *Arragone*, cal que donem compte d'un detall extremadament positiu. Des de Girona fins al parador d'*Arragone*, el que hem anomenat *itinerari base*, o sigui, el confeccionat segons les dades dels documents antics, dóna un total de 60 m.p., i l'*itinerari real*, o sigui, el que resulta d'haver interpretat de la manera més exacta que ens ha estat possible el recorregut del camí que descrivim, ofereix també un resultat de 60 m.p. Aquesta igualtat entre la llargada teòrica i la real de l'*itinerari* que ens trobem estudiant, dóna consistència al que diem sobre el camí dels vasos apol·linars.

2.1.2.2. EL CAMÍ RAL DE CALDES DE MONTBUI

Si ens decidim per la segona solució, a partir del Torrent de Can Fedó enfilem la Serra de la Salut per Can Mimó, creuant el camí carener de Ripollet a Castellar del Vallès per anar a raure, fent diagonal, al santuari de la Salut, després d'haver passat per davant de l'actual cementiri. Si fem aquesta transversal, el camí de Polinyà a la Salut té uns 4.100 m, o sigui, uns 1.000 m més que el que passa pel punt d'empalmament de Torre Romeu, del qual parlàvem a l'epígraf anterior, que només té 3.100 m.

Tanmateix, els problemes no acaben aquí, ja que, si un cop arribats a la Salut, seguim el recorregut del vell camí ral que ve de Caldes de Montbui i passa immediatament al santuari, la distància de la Salut al centre de Sabadell és de 2.400 m, mentre que pel primer itinerari —camí ral de Polinyà— era solament de 1.600 m, o sigui, 800 m menys. La diferència de més, en el cas de seguir aquest últim camí ral de Caldes de Montbui és, doncs, en resum, de 1.800 m, un increment que no sabem com encaixar dins de l'esquema de distàncies ben documentades.

Per complicar encara més la troballa de la millor opció, si del santuari de la Salut continuem fins a Sabadell, seguint el traçat de l'actual carretera que ve de Caldes de Montbui, construïda damunt l'antic camí ral, després d'haver travessat el riu Ripoll el camí passa per davant del Molí d'en Torrella, on, l'any 1962, una forta riuada va descalçar els marges i va deixar al descobert —precisament, davant mateix del portal del molí, sota

12. Lluís MAS GOMIS, «Razón topográfica del emplazamiento de la primera sede parroquial de San Félix de Arrahona en relación con el trazado de la Vía Augusta», *Butll. del Museo de la ciudad de Sabadell* [Sabadell], núm. 8 (1 octubre 1964); Vicente RENOM COSTA i Lluís MAS GOMIS, «Las excavaciones del poblado de Arragone», a: *Arrahona, Rev. del Museu de Sabadell*, Sabadell, 1950, p. 93-118.

el Pont de la Salut— un gruix de paviment de picadís romà, assentat damunt la terra verge, demostració —segons el seu descobridor—¹³ del pas de la via romana per aquell indret. El camí ral de Caldes de Montbui puja, després, cap al nucli sabadellenc, on entra pel carrer de la Salut.

2.2. EL TRAJECTE D'ARRAGONE A AD FINES

2.2.1. *El tram des de la Serra de la Salut fins a Castellbisbal*

Sortint de l'emplaçament d'Arragone, a la Serra de la Salut, es baixa en direcció a l'ample i profund gual del riu Ripoll i, un cop traspassat, es remunta seguidament l'altra marginada. Arribats dalt del planell on s'aixeca l'actual ciutat de Sabadell, es pren la direcció del carrer de les Tres Creus, se segueix pel carrer del Pedregar i s'entra finalment al nucli antic de la ciutat per l'indret on, en altres temps, s'aixecava la Porta de Granollers. A continuació, es passa arran de l'església parroquial de Sant Feliu i, pel carrer de Sant Quirze, se surt cap a Can Feu i cap al poble de Sant Quirze del Vallès, situat dalt la Serra de Galliners.

El camí, en baixar després en direcció a Rubí, passa per Can Ferran i per la petita església de Sant Feliu de Vilamilanys.¹⁴ Una vegada arribats a Rubí, se surt en direcció a Can Fatjó, estació arqueològica molt coneguda per les importants restes iberoromanes que s'hi descobriren ja fa anys.¹⁵ El camí continua cap a Castellbisbal,¹⁶ desfilant per Can Campanyà i per Can Riquer —aquesta masia, amb restes romanes.¹⁷ Quan entrem a Castellbisbal, ens trobem davant de Can Rabella, des d'on es gira cap a la dreta, i es baixa pel Serrat de les Garces, a la recerca del pla del riu Llobregat.

2.2.2. *El tram des de Castellbisbal fins a Can Coromines, en el pla del riu Llobregat*

L'any 1953, encara quedava el rastre de dos camins que baixaven des de Can Rabella i pel Serrat de les Garces es dirigien cap a la gran masia de Can Coromines, a baix el riu. L'un, més directe, mesurava 1.500 m entre els dos punts esmenats. Tenint en compte que

13. Rafael SUBIRANA OLLÉ, *Obra Sabadellenca 1953-1978*, edició d'homenatge, Sabadell, 1979, p. 82-85.

14. M. MAYER i I. RODÀ, *La romanització del Vallès segons l'Epigrafia*, Sabadell, Museu d'Història de Sabadell, 1984, p. 20.

15. Martín ALMAGRO BASCHI, Josep de C. SERRA RÀFOLS i Josep COLOMINAS ROCA, «Carta Arqueològica de la Província de Barcelona», a: *Sabadell*, Madrid, 1945.

16. Carme BENCOMO MORA, Dolors IBÁÑEZ MAS i Francesc LÓPEZ MOLINA, «Rubí, del segle XVI al segle XVIII», a: *Aproximació a la història de Rubí*, editat per l'Ajuntament de Rubí, 1985, 280 p., amb fotografies, gràfics i plànols. En aquest treball es diu «[...] existeixen constatacions d'un camí reial de Rubí a Martorell, que partiria de la zona Castell/Can Fatjó, localitzat cap a l'any 1610», (p. 108). «Al segle XVIII, hi ha constants referències al camí reial de Rubí a Martorell (1702-1760)» (p. 109).

17. Josep ESTRADA, *Excursions realitzades a Castellbisbal els dies 12/7/53, 13/6/63 i 15/5/70*, apunts particulars.

Can Rabella es troba situat a 150 m d'altura i Can Coromines a 50 m, resulta un desnivell de 100 m entre les dues cases, que representaria un pendent de prop d'un 6,66 %, que creiem que pot considerar-se acceptable, atès l'estalvi de temps que representava.

Si s'agafa l'altre camí de baixada, cobreix el mateix trajecte, però no és tan directe i fa el descens amb més moderació. El pendent és força suau, el pis és bo i ben conservat. Aquest camí té una llargada de 2.500 m, i el seu terme mitjà de desnivell surt a raó d'un 4 %, tan sols. Aquest és el camí que utilitzaven, encara no fa seixanta anys, els estadants de la casa de Can Coromines, que hem esmentat abans. L'any 1953 —la primera vegada que els vaig visitar— em deien que ells encara recorden quan, trenta anys endarrere, acostumaven a anar gairebé cada dia en tartana a Castellbisbal i pel camí esmenat.

2.2.3. *El tram des de Can Coromines fins a Martorell*

Un cop a Can Coromines, es reprèn el camí i, tot vorejant el riu Llobregat, se'n remunta el curs per la riba esquerra en direcció al pont de Martorell. A la nostra dreta, queda el Turó del "Telègraf", abans dit de "les Forques", record dels Vèlez, senyors de Martorell.

El camí es troba ara davant l'arc romà que serveix de portalada al pont medieval sobre el riu Llobregat, situat a l'entrada de Martorell. Segons estudis moderns que s'han portat a terme,¹⁸ l'obra de fàbrica que es conserva de l'antic pont romà fou bastida ja en temps d'August.

El pont donava entrada a Martorell, una vila on s'han fet interessants troballes de l'època romana i que perquè es trobava justament a una distància de 15 m.p. respecte a l'anterior parador d'*Arragone*, que és tal com resulta de l'*itinerari real*, creiem correcte identificar-la com a emplaçament d'*Ad Fines*.

2.3. DISCUSSIÓ

2.3.1. *Una proposta de variant per Sant Cugat del Vallès*

Encara que el traçat que propugnem segueix el plantejament clàssic adoptat per la gran majoria d'autors, n'hi ha algun que sosté¹⁹ que el recorregut d'aquesta etapa no era el que hem explicat sinó un altre, que suposem que hauria d'ésser molt semblant al se-

18. G. FABRE, M. MAYER i I. RODA, a *Epigraphie Hispanique*, París, 1984, p. 287-288.

19. Federico PALLÍ AGUILERA, *op. cit.*, p. 139. Transcrivim del seu llibre la descripció del recorregut que, segons el seu punt de vista, feia el camí dels vasos apol·linars: «Desde Sabadell y para evitar los duros desniveles provocados por los innumerables torrentes, el camino se dirige hacia Sant Cugat del Vallès, y de ahí hacia la Riera de Rubí, a través de los terrenos de Sant Llorenç de Fontcalçada, para enlazar en el Llobregat con el camino que venía de la costa en dirección a Martorell. De Sabadell a Sant Cugat se sigue el llamado "Camí Antic de Sant Cugat a Sabadell". Antes de llegar a Sant Cugat el camino se hunde más de dos metros en el terreno circundante, igual que ocurre en otros sectores entre Sant Cugat y Sant Llorenç de Fontcalçada.»

güent: sortint del parador d'*Arragone*, dalt la Serra de la Salut, travessaria el gual del riu Ripoll i es plantaria en el centre del paratge on avui s'aixeca la ciutat de Sabadell i, des d'allí, es dirigiria cap a Sant Cugat del Vallès. Aquest camí no és altre que l'anomenat, durant l'edat mitjana, "*camí antic de Sabadell a Sant Cugat*". Arribats a Sant Cugat, agafaria un altre camí que sortia d'aquesta població i baixava envers el pla del Llobregat. Després, es dirigia riu amunt fins arribar al pont de Martorell per creuar el riu i faria, finalment, la seva entrada a l'actual nucli de Martorell. Aquest segon brancal de camí havia format part de la *Via Calciata*, ruta alt medieval que, procedent de Girona, a l'altura de Ripollet —en el curs baix del riu Besòs— es dirigia envers Sant Cugat i el Penedès, on entrava igualment pel pont de Martorell.

El problema que planteja aquesta pretesa variant, malgrat les majors comoditats del seu trajecte respecte al clàssic camí directe de Sabadell a Martorell per Rubí i Castellbisbal —un antic camí ral, que és el que jo descriu com a autèntica continuació del trajecte— és que allarga 3,90 m.p. —5.800 m— el camí oficial de Girona a Tarragona, un vial que, atés el seu caire militar, Roma necessitava —com hem recalcat abans— justament per la seva condició d'ésser el *més curt possible* amb vista a assegurar la ràpida actuació del seu exèrcit.

Inexplicablement, el proposant d'aquesta variant, quan parla, en el seu llibre, de les *distàncies reals entre les mansions*²⁰ no hi inclou els 5.800 m que representa de més fer aquesta volta per Sant Cugat del Vallès. És a dir que, en el trajecte des de la Serra de la Salut (*Arragone*) fins a Gelida, on situa la mansió d'*Ad Fines*, posa 30 km com a distància real, quan de fet i per anar d'acord amb els quilòmetres que obliga a fer el seguir la seva variant, haurien de constar-hi 35,8 km. Aquesta volta —que continuo creient sobrera— dona lloc a un increment sensible en la llargada d'aquesta etapa, no previst, ni per error, per cap itinerari.

Per tant, en principi, no podem estar d'acord amb aquesta variant per Sant Cugat del Vallès perquè fa excedir en 5.800 m la llargada de 186,5 km que trobem com a definitiva pel trajecte Girona-Tarragona.

2.3.2. *Un error de 5 m.p. en la documentació antiga sobre itineraris*

Tots els itineraris, tant els dels vasos apol·linars com les diferents còpies dels d'Antoni, coincideixen a assignar 20 m.p. al tram *Arragone-Ad Fines*. Es dona el cas, però, que de la trentena de còpies de l'itinerari d'Antoni que es coneixen, n'hi ha una que sols n'hi atribueix 15, que són les que realment hi trobem. A causa dels problemes que comporta mantenir les 5 m.p. d'excés, opinem que el més sensat fóra interpretar les 20 m.p. que sol posar la documentació antiga per a aquest tram com un simple error de còpia inicial d'un exemplar primigeni, resultat de confondre el numeral XX amb el numeral XV. Ens sembla que aquest problema no té altra solució, ja que l'excés de 5 m.p. —7.400— obligaria a fer una marrada innecessària i a situar malament les mansions que vénen després

20. Federico PALLÍ AGUILERA, *op. cit.*, p. 75.

en el camí que porta a Tarragona. D'acord amb aquest punt de vista, a l'*itinerari real*, posem com a llargada d'aquesta etapa tan sols 15 m.p., de conformitat amb tot allò que acabem de dir.

2.3.3. *Intents de situar Ad Fines a Castellví de Rosanes o a Gelida*

Hi ha autors que posen *Ad Fines* a Castellví de Rosanes, situat a quatre quilòmetres de Martorell en direcció a Tarragona, mentre que d'altres el situen a Gelida, tres quilòmetres encara més enllà. Per part nostra, hem d'afegir que no sabem que a Castellví de Rosanes o en els seus encontorns hom hagi trobat mai res romà. En canvi, a Gelida, en un indret sota mateix del poble, sense arribar, però, al pla del riu Anoia, sí que tenim notícies d'haver-s'hi localitzat restes d'època romana. Basant-se en la distància que resulta des d'*Arragone*, si es compta l'error de 5 m.p. al qual ens referíem en l'epígraf anterior, *Ad Fines* podria escaure's ésser en una qualsevol de les dues poblacions que acabem d'esmentar, sobretot a Gelida.

Però, des d'un punt de vista no tan sols de distàncies —que ja hem vist que no concorden—, sinó també estratègic, hem de dir que considerem molt dubtós que sota Gelida o Castellví de Rosanes, sense camins transversals de caire comarcal, sense nuclis d'habitatge ni, amb prou feines, masies; en un lloc que queda més aviat penjat entre la muntanya i la vall del riu Anoia —que, de Sant Sadurní a Martorell, discorre per un llit estret i laberíntic— s'hagués pogut ocórrer als romans aixercar-hi un hostal. Pensem que, a cinc quilòmetres, tenien l'espai de Martorell, esplèndidament situat, cosa que li ha permès ésser sempre, des de molt allunyades èpoques, un eix de camins excepcional, amb comunicacions directes amb Tarragona, Lleida, Girona, Barcelona, Terrassa (*Egara*), etc., comptant, a més, des de l'època romana, amb un pont de pedra sobre el Llobregat.

2.3.4. *L'indret de Martorell té els requisits per a situar-hi Ad Fines*

Al nucli urbà de Martorell s'han fet —com hem dit abans— diverses troballes de restes de l'època romana. Les més importants han estat realitzades prop de la piscina del Club de Natació, a la part baixa de la població. Però, encara són més importants les que s'han efectuat a l'altra banda del riu Anoia, a un quilòmetre i mig del nucli antic, al lloc conegut com a l'estació de "Martorell-Empalme".²¹

Prop de la població, a l'ermita de Santa Margarida —antic priorat de Sant Genís de Rocafort— i, a mitja muntanya, a la Torre del Clos,²² s'hi troben restes romanes indeterminades.

En el seu sentit més ampli, un nom tan expressiu com *Ad Fines* —que significa també, "als límits"— no pot situar-se de cap manera ni a Castellví ni a Gelida, que no li-

21. Alfred MAURI, *Apunts particulars sobre arqueologia de Martorell*, (no publicats).

22. I. CLOPAS BATLLE, *Resumen histórico de Martorell relacionado con la historia de Cataluña*, Martorell, 1945, 208 p. i 10 làmines.

miten cap regió. Ens sembla molt més lògic un lloc com Martorell, per on corria, al llarg del riu Llobregat, el límit entre el Vallès, poblat per ibers laietans, i el Penedès, ocupat per ibers cossetans, amb llur capitalitat a Tarragona. A la part nord hi havia els lacetans, per un costat, i els ausetans, per un altre. Per aquestes raons, entenem que la mansió *Ad Fines* cal establir-la a l'indret de Martorell, punt on conflueixen dos rius i un gran nombre de camins, a més de dues comarques ben diferenciades.

La llargada d'aquesta etapa, des de la Serra de la Salut (*Arragone*) fins a Martorell (*Ad Fines*), d'acord amb l'*itinerari real*, és de 21,950 km, equivalents a 14,83 m.p., que, arrodonides, queden en 15, que són les efectivament existents.

2.4. EL TRAJECTE D'AD FINES A ANTISTIANA (VILAFRANCA DEL PENEDÈS)

De Martorell a Sant Sadurní d'Anoia, atès el terreny tan accidentat per on discorre el riu Anoia, el camí no té altra solució que aprofitar el llit del riu. Sembla que és forçós admetre-ho així, fins i tot per a l'època romana, tenint en compte els antecedents existents.

La distància de Martorell a Vilafranca és de 26,5 km —que equivalen a unes 18 m.p. Els itineraris sols n'hi posen 17 (vegeu el detall de l'*itinerari real*).

Creiem que *Antistiana* es pot atribuir a Vilafranca del Penedès per les raons següents: 1a) perquè les milles del trajecte concorden amb les de l'*itinerari real*, 2a) perquè allí també s'han trobat restes romanes molt importants, que podrien correspondre a les d'una vil·la d'un cert relleu, i 3a) perquè la seva importància actual de centre de la comarca penedesenca i cruïlla de camins antics ja prové, més que probablement, de l'època romana, ja que es troba en un emplaçament tan adequat o més per a aquesta funció que el de la Ràpita, l'altra població proposada com a *Antistiana*.

2.5. D'ANTISTIANA A PALFURIANA (HOSTAL DEL GARROFER, PROP DE L'ESTACIÓ DE SANT VICENÇ DE CALDERS)

El camí surt de Vilafranca del Penedès en direcció als Monjos i la Ràpita. A poca distància d'aquest últim punt, es deixa l'ermita de Santa Tecla, davant de la qual hi ha les restes d'una vil·la romana. Molt a prop d'aquest indret es troben "Els Pins d'en Sellarès", on creu Giró que podria situar-se la mansió *Antistiana*.²³

Uns quants quilòmetres després, el camí entra al Vendrell. D'aquesta població ix pel Barri de la França, seguint un camí que, més o menys espatllat, encara conserva segments d'empedrat romà i que va a morir actualment al km 306 de la carretera de Tarragona, davant de "La Devesa", amb jaciment romanorepublicà. En el marge d'aquest camí, a l'in-

23. Pere GIRÓ ROMEU, «Identificación de algunas vías romanas en el Penedés», a: *Actas y Comunicaciones de la Primera Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedés y Conca de Odena*, Martorell, 1952, p. 119 i 120.

dret del km 307 de la carretera de Tarragona, fou localitzat, ja fa anys, un mil·liari, amb una *E* com a única lletra visible.²⁴

Una mica més avall, en el km 304,6 i a uns 400 m de l'estació de FC de Sant Vicenç de Calders, es trobava la mansió *Palfuriana*, un punt estratègic molt important, ja que, a més de representar el moment en què el camí romà procedent de Roma retroba finalment la Mediterrània, és el lloc de la seva conjunció amb la ruta romana que venia també del nord, però per la línia de la costa, passant per Sitges, Vilanova i la Geltrú, Calafell —ruïnes de Vilarenc— i l'ermita de Sant Salvador, també amb restes romanes.

Precisament, en aquest punt de confluència dels dos camins, encara es veuen —en el costat dret de la carretera en direcció a Tarragona— les restes d'un casalot que podria haver pertangut a alguna dependència d'aquell establiment que els itineraris de principis del segle XIX anomenen Hostal del Garrofer.²⁵ El camí que hem esmentat abans, que ve de la costa nord, en ajuntar-se amb la carretera de Tarragona en el km 304,6, forma un angle, el vèrtex del qual apunta al Vendrell i l'obertura de l'arc format s'obre davant Comaruga; dins d'aquest angle, a uns 180 m del vell Hostal del Garrofer, en uns camps de sembradura, es troben les restes d'un important jaciment romanorepublicà, en el qual es recull ceràmica iberoromana, campaniana B, C i d'imitació (classificació Lamboglia), ceràmica de cuina ibèrica, restes de paviment de finals del segle I aC, *sigillata* aretina, gàl·lica i hispànica, estuc pintat de vermell, *tegula* plana, àmfores de tipus diversos, *sigillata* clara, etc.²⁶

El recorregut des d'*Antistiana* (Vilafranca del Penedès) fins al lloc anterior —km 304,6— on situem *Palfuriana*, és de 24,400 m, equivalents a 16,5 m.p., que en el nostre *itinerari real* consten com a 16, d'acord amb les milles que dona el vas apol·linar núm. 2.

2.6. DE PALFURIANA A TARRAGONA

La via romana, des de *Palfuriana* fins a l'acròpolis de Tarragona, no presenta cap punt difícil. Són 23,5 km de recorregut, que es tradueixen en 16 milles. És la distància que marquen els itineraris.

24. J. RIUS, *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, vol. III, Barcelona, 1947, doc. núm. 1.132, de l'any 1180. Aquest document parla del *vilare de Comaruga* i, en fer la confrontació dels límits de la propietat per orient, diu, amb una clara al·lusió a aquest mil·liari, «[...]sicut est terminatum et fixuratum de ipsa columna que sita est in ipsa calciata usque ipsam aquam que descendit de s. oliva [...]».

25. L'Hostal del Garrofer surt esmentat, entre d'altres, en l'obra següent: Pedro SERRA I BOSCH, *Prontuario de la mayor parte de los caminos y veredas del Principado de Cataluña*, Barcelona, 1814, itineraris núm. 31 i 32; entre els mapes que l'esmenten pot esmentar-se'n un de francès, militar, editat pel Dépôt Général de la Guerre durant els anys 1822 i 1823, que anomena aquest hostal "Auberge du Garrofer".

26. Josep ESTRADA, *Excursions realitzades des del Càmping del Francès, dies 29-9-64 i 30-9-64*, apunts particulars.

CONCLUSIÓ

Ja s'ha explicat, en començar l'epígraf 1.3, que un mesuratge força exacte de la distància entre Girona i Tarragona —les dues places més segures de l'itinerari dels vasos apol·linars en la seva travessia de Catalunya pel camí prelitoral— donava 186,6 km, equivalents a 126 m.p. Aleshores, un itinerari que vulgui reflectir el trajecte esmentat ha de totalitzar aquestes 126 m.p. que ens dóna geogràficament el seu mesurament global, xifra que considerem ben establerta mentre no es demostrï un error sempre possible. Prescindim, a aquest efecte, de la distribució interna dels paradors o mansions que ens indiquen els documents.

Seguint, doncs, el principi que tan sols poden ésser vàlids els itineraris que no ultrapassin les 126 m.p. de llargada i els criteris que hem anat exposant (fixació dels paradors i substitució de XX m.p. per XV m.p. en el trajecte *Arragone-Ad Fines*) recolzem l'*itinerari real* que proposem, segons el qual les mansions queden establertes en els indrets que ens semblen més idonis per portar a terme llur missió.

QUADRE núm. 1. Comparació d'itineraris segons documents de l'època

L'abreviatura "mp" correspon al concepte de "milles romanes", i una "mp" equival a *milia passuum* (mil passos), amb un valor actual de 1.480 metres.

ESTACIONS	Vasos apol·linars				Itinerari d'Antoni núm. 2	Itinerari resum (Prototipus núm. 1)	
	I	II	III	IV	Versions diverses	Parcial	Acumulat
	Mp	Mp	Mp	Mp	Mp	Mp	Mp
<i>GERUNDA</i> ¹ (Girona)	12	12	12	12	(12)	12	12
<i>AQUIS VOCONIS</i> (Caldes de Mal.)	15	15	15	15	15, 16 ²	15	27
<i>SETERRAS</i> (Hostalric)		15	15	16	15	15	42
<i>PRAETORIO</i> (Llinars del Vallès)	24	17	17	17	17	9	51
<i>SEMPRONIANA</i> (Granollers)	9					9	60
<i>ARRAGONE</i> ³ (Serra de la Salut, Sabadell)	20	20	20	20	20, 15	20	80
<i>AD FINES</i> (Martorell)	17	17	17	17	17	17	97
<i>ANTISTIANA</i> (Vilafranca del Penedès)	13	16	13	13	13, 14	13	110
<i>PALFURIANA</i> (S. Vicenç de Calders)	16	16	16	16	17, 16	16	126
<i>TARRACONE</i> (Tarragona)							
	126	128	125	126	(126)	126	126

NOTES 1, 2 i 3: vegeu paràgraf 1.2.1.

QUADRE núm. 2. Probable camí (anomenat en el text «itinerari real») seguit per l'itinerari dels vasos apol·linars

Observacions: Els significats del símbols que qualifiquen cada jaciment són els següents: POB = Poblament ibèric; REP = Vil·la republicana romana; IMP = Vil·la imperial romana; CIU = Població que té o ha tingut muralles romanes; IND = Restes romanes indeterminades, posteriors al canvi d'era. Les quantitats sota les ratlles horitzontals són les sumes acumulades dels totals parcials de cada etapa.

ESTACIONS	Jaciment	Itinerari real				Itinerari base	
		Segons distàncies reals				Segons documents	
		Km		Mp		Mp	
		Parcials	Totals	Decimals	Arrodonides	Parcials	Diferències
Girona (<i>Gerunda</i>)	CIU					1	
Palausacosta	IMP	3)					
Fornells		3)					
Riudellots		3,5)					
Caldes de ² Malavella (<i>Aquis voconis</i>)	CIU	7,5)	17,-	11,49	12	12	
			17,-	11,49	12,-	12	
Sils ³	POB	6,5)					
Puig Ardina		2,75)					
Hostal de l'Arrupit	POB	1)					
Hostalric (<i>Seterras</i>)	POB	9,85)	20,10	13,58	13	15	-2
			37,10	25,07	25	27	-2
Estació Breda (Sant Jaume)		6,5)					
La Vallòria		2,5)					
Gualba d'Abaix		2)					
Sant Celoni (Estació)	IND	3,5)					
Trentapasses		6,1)					
Llinars de Vallès (<i>Praetorio</i>)	REP	3,75)	24,35	16,45	17	15	+2
			61,45	41,52	42	42	-
Cardedeu	IMP	4,2)					
Cal Gravat	IND	4,3)					
Granollers (<i>Semproniana</i>)	REP	3)	11,50	7,77	8	9	-1
			72,95	49,29	50	51	-1

Continua

QUADRE núm. 2. Probable camí (anomenat en el text «itinerari real») seguit per l'itinerari dels vasos apol·linars (Continuació)

ESTACIONS	Jaciment	Itinerari real				Itinerari base	
		Segons distàncies reals				Segons documents	
		Km		Mp		Mp	
		Parcials	Totals	Decimals	Arrodonides	Parcials	Diferències
TOTALS FULL ANTERIOR			72,95	49,29	50	51	-1
Can Coll (Llissà d'Avall)	IND	4,5)					
Gallecs	IND	4,6)					
Hostal del Fun (Palausolità)	IND	1,5)					
Polinyà	IND	1,9)					
Serra de la Salut, Sabadell (Arragone)	REP	3,1)	15,60	10,54	10	9	1
			88,55	59,83	60	60	-
Sabadell (Centre)	IND	1,6)					
S. Quirze Vallès	IND	2,7)					
S. Feliuet de Vilamilanys	IND	4,4)					
Rubí	REP	2,8)					
Castellbisbal	IMP	5)					
Martorell (pont)	IMP	4,4)					
Martorell * (Ad Fines)	IMP	0,75)	22,65	15,30	15	20	-5
			111,20	75,13	75	80	-5
Can Bargalló		4,25)					
Gelida (Els Molins)	IND	3)					
Molí del Bosc (Sobirats)		4,05)					
St. Sadurní d'Anoia	REP	2,65)					
La Grauada	IND	8,58)					
Vilafranca del Penedès (Antistiana)	IMP	4,02)	27,45	18,55	19	17	2
			138,65	93,68	94	97	-3

Continua

QUADRE núm. 2. Probable camí (anomenat en el text «itinerari real») seguit per l'itinerari dels vasos apol·linars (Continuació)

ESTACIONS	Jaciment	Itinerari real				Itinerari base	
		Segons distàncies reals				Segons documents	
		Km		Mp		Mp	
		Parcials	Totals	Decimals	Arrodonides	Parcials	Diferències
TOTALS FULL ANTERIOR			138,65	93,68	94	97	-3
Els Monjos	IMP	4)					
La Ràpita							
Can Sellarès	IMP	1,25)					
Santa Tecla	IMP	0,4)					
L'Aranya	IMP	0,8)					
Camí C. Llopart	IMP	1,4)					
Arbós		4)					
Bellvey		4,1)					
El Vendrell		4,1)					
Mil·liari	IMP	1,7)					
La Devesa	IMP	1)					
Hostal del Garrofer ⁵ (prop Estació St. Vicenç Calders) (Palfuriana)	REP	1,7)	24,45	16,52	16	13	+3
			163,10	110,20	110	110	-
Mas Francàs		1,6)					
Arc de Berà	IMP	2,65)					
Torredembarra		7,5)					
Pedra del Mèdol	IMP	5,5)					
Sepulcre dels Escipions	IMP	1,5)					
Tarragona (Tarracone)	CIU	4,75)	23,50	15,88	16	16	
			186,60	126,08	126	126	

NOTES 1, 2, 3, 4 i 5: vegeu paràgraf 1.3.1.